

Centre
de la Recherche Scientifique
du
Kurdistan
Bilimsel Araştırma Merkezi

Filozofia Ehmedê Xani

Dr Ali KILIÇ

FİLOZOFİA EHMEDÊ XANÎ

Avê, filozofia eve di çekunê zone grekî amara zu.

Φιλοζ = eşq, haskerdene, σοφία = hikmet, zanî, zanaiş. Filozofia, eşqe hikmeta, haskerdena zanaişa, eşqe rindek zonaişa, rindekia zanaişa. Qese ke ez perskon, ma çi, sene îa, filozofia Ehmedê Xani ano'ra zu? Filozofîe beno keno zu, eşqe rindek zonaişî'ra ano beno tê lewe? Sene çi, filozofia Ehmedê Xani jûvin'ra cevisneno? Eşqe Mem û Zin'ra, yî, cera keno, yî beno keno duri? Eve Zovina Qese, Mem kam o? Zinê kam a? Mem bê Zin, Zin bê Memi bene, né bene? Mem ke, Kurdistan o? Zinê çik a? Zinê wela Kurdistanî a, Mem çik o? bê Kurdistanê azad û demokrat, Mem ve Zin'ra este çine? Eve zovina qese bê Kurdistanê azad û hu sero vînetai û demokrat, Mem û Zin beno, ya kî, né beno? Hire sey sera 'ra tipia, vatena filozofia na qeşî sero çik'a? Filozofia laê dialektika Mem î Zin û perodayise çekine Kurdistanî çutiri ano tê lewe? Mem û Zin bê Kurdistanê azad, bê dewleta demokratê bene, ya kî, né bene? Derde filozofia Ehmedê Xani çiko? Çinare E Xani, Mem û Zin eve zone kurmancî nuşna? Na nuşnaiş, verva pîrtukê jargenî khe, eve zonê jovina miletu rusniê yîne sero sarê ontena ya kî, nîa? Vajîme khe, Sura Yivrahim'de « her miletî're eve zone yî, kitave jargenî rusnay »*, çina're ^{Haq} milete ma're eve zone ma kitave jargenî rusna? Haq zone ma nî zono çik'o? Çutir beno, Haq honde çi zoneno, çutir beno, U zone ma nî zono? Ekhe hen nîo, ewru, tika Berlin'de, na Bonê Kulturê Dina'de têde zonaxune dina'ro, têde akademisyenu'ne dina're, vatena ma çika? Verva diroka dina, hire sey sere'ra tipia vatena filozofia ma çik a?

300 sere 'ra tipia, Institutûya Kurdî Seveta Zanista û Karzanista E. Xani sero, na sazkerdena Konferanse Internationalî, ma bena hire gamunê doskerdena karzanistay ser.

Gama vîrenê, Filozofia E Xani, zonaişo zolalo, na zonaiş'de E Xani, oîperestê zolalo. Haq sero vatena E. Xani metafizika. Di hete Ontolojia Xani este. Heto jur'a, zonaişo rasto, na zonaiş, zonaişe Haqî o, na sure'de ontolojia E Xani botîna(metafizika) Heto bin'ra na zonaiş, eve zon yenora zou, nuştene, zonaişe E Xani, na game de, kare zonzanistîo(linguistika). Qesa pîyene, derd û neçaria kîrmancu, eşqe Mem û Zin'de bia zeria bela E. Xani.

Gama diyîne, Filozofia E Xani, vaten û hesnaêna rasta. Heto jur'a, poezia E Xani pratika, heto bin'ra filozofia ethika. Keyle dimansiyone na filozofia E Xani este. Dimansiyono zuyin antropolojîo. Ma ve antropolojîe**

* Yîne're jêde araze vono, ma her peyamber, eve zone yî miletî rusna(niade Qur'an-î Kerim, Cuz.13 Sura Yivrahim.4.p.254)

**Zanista Morçemîa.

E Xani, têdê raştia çend û huner û diroka Mezopotamia miseme. Nu misnayise Mem û Zin'i, misnayise etnolojio. Eve Mem û Zin rindekia kînc û koî, reqx û kaykerdena xortu de haskerdena germina wehmîati zof rind vineme.

Gama hireyinê, gama zanista ya. Filozofia E Xani sero karzanista raa meste misneno'ra ma. Nu dimansiyone zanista, perspektive zanaiş û rindekzanaişe meste sero, raa doskerdaise ma keno roşt. E. Xani vano ke

«**Ummîdi-i ewe ji ehîlê îrfan, ew dê ne girîn çu herfan.**»(1)
 «Ummid ê mi ehli irfan (mordeme zanistay)ra hen esto khe yî qeytan ji herf mî sero zeta mi nê vinene». Ma E. Xani, rind nas keme ke U «kurmancê koyê dotio» «(**Kurmancim û kôhi-yu kenari** » Hema, famkerdise Xani, heto ju'ra delxeosai'çipde* (imaginaire-absolue) cerakerdise (abstraction) esteno (réel), nu zanaişe tewtio. Delxekerdis; avé famkerdisê nijdi û duri doskerdene nê beno methode dialektika zanaiş ser. Bêguman, Xani koto bertenge Haqi. U rind zoneno ke, nu kare zanista nio. Ra raa botina (metafizika). Heto bin'ra Zonaxkar Xani vano ke (**Xudresteme ez nê perwerîme** ». « Mi ve xu hu virasto, ez vraskare hu ino. » Bado, Karzanaiş ê Medresa Xani esta. Xani vano, « **Da xelk nebêjin ku ekrad, Bê me'rifetin b'r esil û binad, Evna melil xudan kitêbin, Kurmanc tenê di bê nesîbin** ». Coka ro, Konferansa E Xani, zanaişkaria Medresa Xani sero, vatena hu araze bi kero. Vatise filozofia zanista Mem û Zin sero, perskerdena huya pake zolale vilik bido.

1. E. Xani û Persé Filozofia

Qese vire, filozofia çik a? Filozofia kurmancû çika? Filozofîé zonaişe zanista io, ya ki, nio? Eke, henio, perse û mana filozofîe çik a? Eve jovina qese, filozofia kurmancû û Kurdistanî esta çina? Eke, esta na filozofîé çik a? Eke çina, çinare? Na qeşî sero vatena filozofîé çik a? Eke esta, diroka Mezopotamia de caé na filozofîe çik o? Ewru filozofia moderne persé E. Xani sero sene qése kena araze? Qese diyine, pérodaise Kurdistan sero, vatena filozofîé est a, çin a? Eke esta, na vatene çik a? Eke çin a, çina re filozofia çina? Çutir beno, Mem û Zin'de honde probleme filozofî berde kerde araze, na filozofîé nasnebena, na qeşî sero, vatena filozofia ma çik a?

Ma, gama virene de, ontoloji û kosmolojîe E Xani ceme destê hu, eve famkerdis û cevîsnaişe zanista klasik û zanista moderni probleme E Xani Filozofia yî de çor sfêrone estene* Qur'an'de ceme destê hu, yîne

 *Sfêre estene, sîrr o estenia haqîa. asmen û hard o.

sero qesey keme Pëecu, Zend Avesta'de problème estana Roji, Tiji, roşti filozofia greku'de Platon û Aristoteles, Zaroastari(Zardest) ame tê lewe Bado, vatena Xani astronomi ser Galile û Kopernikus û Kepler û Newton de keme sae. **Ma, gama diyine de,** filozofia E. Xani'de, problemune bingêu sero, zone kirmancû sero, dewleta kurmanci sero vatena Xani keme araze, E Xani û Campanella , Hegel, Marx, Goethe, Shakespeare, Nietzsche cevisnaisê zanista klasik û zanista moderni Gallile , Kepler, Kopernikus, Newton. E Xani'de ame tê lewe, qesa zanista asmenu perskeme.

A. Xani û Zanistayê Asmenu

Nara, 5000 sere avê, dormê Dicle û Fêrat û Munzur'de, Mëzopotamia ma de zu zanistaê asmeni (astronomi) amê dina. Na zanista o rindek û delali, sare mordemi guret, Astronomi, fame tédê dina kerde bine bandira hu Eve astronomi , sarê dina, dina famkerdê, rast û nê rasti tê sera cerakerd, mordem raa misnaisê hu , misnais û doskerdena hard û asmeni misa, Kosmos doskerd.

Historia famkerdise zanista'de hard û asmen sero, zoî teori peyda kerdi. Mordem wuast khe sirr û tilsime na dina, zagone matériale na dina bi miso. Filozofu zu cewher qewul kerd. Tayine vakê, cewhere na dina ,Ua, hewa, wela adiro. Pêe cû, filozofia héve hé, bia pile, filozofu qesa girse perskerde. Filozofu'ne Çin'de, Conficius, Wang Tchong, Hindistan'de filozof Kanada, Hellenika'da Versokratiki*û Platon û Aristoteles, dina sero vatena hu, kerde araze, rošta hu arde rié dina. Cewhere dina seveta Thales'i oua, Anaximandros'i (το ἀναϊμων) nê oseai, Anaxagoras'i (νοσ) âqil, seveta Herakleitos'i adir o. Seveta Epikuros'i (επικουρος) atom a. Di prinsibe filozofi este Prinsibo zu matériale, prinsibo bin idéalio. Seveta prinsibe matériali, dina esta, materiala, atomu'ra virajia. Atomu'ra qéeri dina çina. Herçi atomu'ra vejio, virajio, yeno dina, beno pil, mireno. Merdene'ra tipiya, zovina dina, axrete çina. Nu materializmo. Ma eştime, merdis çino, merdis ame ma çinime vano Epikuros. Famo girs, zonaiso, ma çutiri eştime, hen çutiri çinime. Nu kare materializme dialektiko. Seveta prensibe idéalio, dina atomu'ra ni virajia. Dina, ro'ra, eve iradeé. Haqî'ra ama dina. Merdene 'ra tipia axrete esta, ro nemerdiso. Nu idéalizmo. Verva na di prinsibune filozofia. E. Xani çola de zilomotika. Raa taria, roşt

* Thales, Anaximenes, Anaxagoras, Parmenides, Leukipos, Demokritos, vjç.

kena saé. Cokaro, E. Xani vano:

Ez Mame di hikmeta Xwedê'da,

Ez sas bino mendu hikmeta Xwedi de(Haq)(6)

Kurmanc-î dî dewletadinêda.

Kirmanci sas bi mendi dewleta dina'de»

Çinaré E. Xani sas beno maneno ? Xani çuturi xeleşino? Dina çik a? Hikmeta Haqi çik a? Xani verva Haqi azad o, ya ki nio? Eke azad o, çinare sas bio? Eke azad nio çina re,seveta çinay azad nio ?Sevete sas biyana E. Xani Haqe islamio? Yaki nio?Eke henio, çutir beno doktrine Qurani Xani azad nê keno? Haq çik o? Qur'an çik o? Mem û Zin'de vatena E Xani'de caé na qesu çik o? Qur'an 'ra avé Kirmanci bi, doktrine Zend û Avesta'de mana dina çika? Persé diyene, çina' re kirmanci kote bine bandira dewleta dina? Milete Kurdi çutiri azad beno? Waxto ke Çe Osmani û Iranizu'ra sera 1639'de Kurdistan werte ho de kerd di leteyi, na barekerdena Kurdistanî de islamizeni sene kar kerd? Kirmanci bine bandira dewleta dina kerdene, bara islam esta çina? Eke esta ewrû islamij raa xeleşnayışi çutiri misnene ra milete kirmanci? Kurdistan çutir xeleşino? Filozofia ma na mesela çutir analiz kena? Dialektika xelesnaisê Xani û Kurdistan dosnais'de çutir beno araze?

Waxto khe Mem û Zin ve Qur'an'ra muqayese ne bi, Qur'ani sero tesiré Zend û Avesta ne vejia, raustenia Mem û Zin û Gilgamiş ni amey té lewe, waxto khe Destena Mame Alan'de Xizire bine Deryayi çutiri bi Boze Rawan araze ne biye? Waxto khe, Deşrim'de vame Osporo Spêla, Osporo Khewela, Çewres Osporo Qelxeru, Ostore Xizir'i, Hz; İsay'a 2700 sere ave Haqé Egypte' Tum're muqayese ne bi, mesela nê osnera ci, dosna nê bié, waxto ke filozofia xambiyana islamizû ne misnera ci,ma vame khe filozofié kare hu nê kerdo, vere historia Kurdistanî'de filozofu karzanistaé doskerdene'ra voz'do Haqi' ra terse, réme.

Gama Ehmede Xani

1. famkerdisé filozofia û olperestia E XANI

Mem û Zin û Quran î Kerim

E. Xani, gama hu ya virene eve name Haq erzeno.Namê Haqi beno zu, estena Haqi, herçi ra eve E. Xani'de esta, dialektika estena Haqi, dialektika zeria(Subjektiva), « bê name» Haqi' Mem û Zin « nê

temamo »». Hema, Eqida İman û İslamê dialektika subjektive keno qaim.

Dialektika teveri (Objektiva), wuxto khe dina teveri sero qesu perskeno

+d Derde ma, Derde Milete ma, beno Kare Xanî, gama virene de Mem û Zin'de, gama diyine Eqida İmané û Eqida İslam'de yene'ra zû, pêcû Nubahar'a domonu bena vilika kou, nie sero, E. Xanî Mem û Zin'de Xanî perskeno, vano:

Sernameê name namê Ellah

Sernameê name namê Ellah

Bê namê wî natemame, wellah

Bê namê yî nê temamo, wellah

Ey metleê hisnê işqebazî

Ey eşqê rindekia roşta sere spedi

Mehbûbê heqîqî-yû mecazî

Ey haskerdoxê heqîqî û mecazî

Namê teye lewhê nameya işq

Namê tu sero nişuno lewhê nameyê eşq

İsmê teye neqsê xameya işq

Namê tu yo, neqsê qelema eşq

Bê neqsê te neqsê xame, xame

Bê neqsê tu, neqsê qelemê xamo

Bê namê te name, natemame

Bê namê tu, namê, nê temamo

Namê teye sahe beyê meqsûd

Namê tu yo, biyo şahê meqsûde Qabê

Fihristê mikatebatê mehmûd

Têdê fihristê mikatebatê mehmûd

Mazmûnê miraselatê "lareyb"

Namê tu yo têdê rezvatisê tewtî

Meşhûdê mikaşefatê bilkeyb

Ao ke nê oseno, name to de vinino, zonino

Mehûbê qulûbê men lehul-qelb!

Ey haskerdoxê qulûbê min û qelbe wuairî

Qelban tu di kî bi bal xweve celb

Qelvu tu oncena hete wxu sero celb kena

Maşûq-i tu'yi, bi fexr û nazi!

Haskerdox ti ya naz kerdox û goinays

Aşiq tu'yi, lêk-i bê niyazî!

Aşiq tu ya, wek î bê niyazî!

Mitleq tu mifid û mistefadi

Miqleq tu ya mifid û mistefadi

Bê şibhe mirid û hern miradi!

Bê şive tu mirod dana, hen mirod wuazena

Nûri tu hisnê rûyê dildar

Nûrê tu ridekia riye rindeka

Narî tu di qelbê aşiqê zar! (1)

Adire tû wesneno qelve aşiqê zarî. >>(2)

Eve qesa raste, na Théozofia E. Xani Théolojio (Haqzanistio) Xanî eve raa Qur'ani 'de çio jargen keno saé. Seveta çinay E. Xani, şimşere İslam ceno deste hu, kirmancu ano beno keno bine bandira İslami? Çinare **Eqida İmanê** 'de E. Xanî vano « Haq khe; béguman ceza bido mı helvet, seveve hu u yo ke, Haq wuazeno khe mı terbiye bı kero, (...) eger ke Haq mi're zulm bı kero, naére perse mı çino, çimkî hen alem hen çiyö bin milke Haqî'o, u milke hu ser tesaaruf keno. >>(15). Vatena E. Xanî çewta. Zulm koti beno bivo verva yi, gereke sare wedaro, çek bijero. Dersim'de waxto, çena Hemede Sekina yena dina, Hemede Sekina, (pié Dr. Baran) hiéga de cite rameno, xevere dane ci, vane « Hemed çime tu roşt ve! Çena tuya seşine biya >> Hemede Sekina, qarino, gaune cite verdano'ra vozeno sono çeke hu ceno, çarneno 'ra, riye asmeni, bimbarek (Tij, Roj) ser, nano pa, vano « çutır beno, tu lazek ni çeneke dana mı? >> Hemede Sekina, vengdano, vano « berê mı Haqê hu kisto, boğê sare birno, medaxê yi danu. >>. Qesa kilme, kirmanc, milke keşi, niö. Dersim'de kirmanc, milke Haqî ki nio. Eve qesa rastê, E. Xani, Kurdistan'de doskerdena islam sero teyna nio; Mem û Zin'de, Xanî, qale Mele Cizîrî, Elî Herîrî û Feqê Teyranî keno. Ali H'airiri, eve vatena Alexandre Jaba, « dewa H'arir werte sancaqa Hékari û Şemzdinan o >>(3) « Sera 1009'de amo dina, sera 1080'de merdo. >> Melaye Cizîrî, eve vatena Qanade Kurdo, « esle yî Cizire Botan rao, namê yî Şix Hemed o >>(4). Alexandre Jaba vano, Şix Hemed sera 1160-61'de merdo. Mezela hu Cizire d'era, bia jaré.(3). Mihemmed Feqîye Teyran, sera 1302-3'de amo dina, 75 serde merdo, mezela hu Mikis'dera. Mile Hedeme Batê, dewa Batê'rao, 1417'de amo dina, Divane hu esto, Mevlûd zone Kirmancu nuşno. >>(3). Pée cü, E. Xani, Mamê Alan sero, olperestia islami ji milune binü arde kerde welate ma. Medresei viraşti. İslam da wendene. Çina re? Kürdistan islam'ra avê olê hu bi. Kame bié? Bê İslam Kurdistan, kotene bine bandira Pers û Aravu Osmanu û Tirku yaki nê kotene? E. Xani, Mem û Zin 'de famê Haq'e hu **Qur'an i Kerim**'ra gureto. Quran' vano « Haq juo, teyna, Haq'ra qéeri kes çino. U weso, nê merdiso, çike hard û

... gaqizik

asmen'de esto, bina deste yi dero. U herçi vineno, zoneno.>>(4)<<Haq hesneno, zoneno.>>(4), << Haq'ra qéeri kes çino hewn'ra ni kuno, hewn'ra nisono, tim herçi vineno.>>(4)<< Haq juio, yî'ra qéeri Haq çino,weso, wes maneno, nê merdiso. Wuaire hard û asmenio. U herçivineno, çio ke vere yî de, çio ke pée yî de.(.) U jede berzo, berze berzuno.>>(4)Eve qesa rasté, Haq herçi zoneno, vineno. E. Xani bine tesire na qeder ilahidero. Qur'an vano<< Zu Haq esto, çimu'ra nê oseno, Haq herçi vineo, u xelesneno, dano xatire hu.>> Qeso pée Quran'de Sura İhlas'de yeno'ra zu, Xani vano<< Ya Mihemed, vase ke, u Haq ju o. Haq herçi're miste haqo,herçi yî're motazo, U ni amo dina, ni ano rié dina.>> (6)Xani,şûkrê Haqi eve cewhere zoni keno araze.

şîkrê te cewhera zebanê ! (5) şûkrê tu cewheré zonio (2)

Ta grâce est la substance de la langue

.....**bê şerike yekta**

sans associé,unique,

daim

infini

qaim-éternel qaim-solide

Ey xaliqê erd û asımanan

ô le créateur des terres et des cieux

Wey xaliqê cimle ins û canan

ô le créateur des hommes et des démons

Herçi ku te çe kır, ey nikukar, herçi o ke tu kerdo,ey karo rindek

ô le beau travail créatif,tout ce qui tu as crée.

Heryek dı hedê xweda sezawar, herkar ho hode caé ho ceno

chaque chose est à sa place,mérite la sienne.>>(7)

Qur'ani ki vano<< Haq ano dina, viraskaro. Haq herçi çineviayî' ra ont ard dina;têdé ciye rideki bara Haqié. Têdé esteni, hard û asmen'de yî re minete kene.>>(8). E. Xani, Sureta Qurani Mem û Zin 'de beno doktrine hu ser vano:

Heryek ji edem kırın te peyda:

Tu herçi, ji ademi çinéviâne'ra tu peyda kerd

İbda'ı kırın te bê heyûla

Tu yî neqeskerdi, têdé bê madéo viren.>>

Filcimle: çı ewwel û çı axır

Filcimle: çı avé û çı axır(péecü)

Elqisse, çı mi'mın û çı kafır

Eve qesa qize, çı mi'mın çı kafır (9).

Seveta filozofî « m'î 'min û kafîr » çino, zonaişu rast û çewt esto. « M'î 'min ni kafîr » mesela moralia. Filozofî'de herçi bara zonaişia. Haq esto, çino, nu kare filozofîé nio. Kare filozofîé, naskerderna dina wa, doskerdena zagonune ao ka ne osena, ao ka ne osena. Reça filozofî, reça zonaişia, nê reça peyxember û Haqî' ya. Bêguman, E. Xanî, reça İslam dîma sono. Pêecû, vano « din ma dest'ra şî zern'ra ma dest nê kewt, neçari'ra bimê sefftar' » (9b). Çina're E. Xanî roé hu dove İslamî, mœi m'in û kafîr ardo te lewe. Mi'mîn kamo? Kafîr kam o? Eve vatena theoloji, mi'mîn olperesto. « herçi, çineviane'ra » vejio? Herçi kamy « peyda kerdo? » Çutir beno herçi çineviane'ra » vejino yeno dina?

E. Xani vano «

Gava jî edem Xwrdê kîr icad

Herçi jî ademi Haqî çineviane ra icad kerd

Ev Kewn û mekan jî nûve binyad

Na Kosmos û mekan jovina cae neveî ard dina. » (10)

Na vatena seweta filozofîé çewta, nê rasta, na olperestié xapnaiso. Coka, Filozof Epikuros, vano « avê, ao ke çino, nino dina, tûha ke çino, çino, herçi (Παν), herçi'ra yeno dina, a o ke çino toxume hu ki çino. (11) Prinsibe têde çî atomê û thiptô lo. (Αρχη δε τουτων ουκ εστιν, αιτιων των ατομων και του κενου. » (X, 44) (12) Çio bino ke mendo, u ki, osenia. Serdin serdin nio, germin germin nio. Rô ki atomu'ra vejio. Merdene'ra tipia axretê çina. Rô, mireno, merdiso. Kritere zonaişî, zolalia. (Ευεργεια). Lucretius vano « merdis ma're tûha nio, waxto ke maima, merdis çino, waxto merdis ame, ma çinime. » (13) Seveta, na qeşî, Filozof Kanada, vano « têde cewher madeo, atomu'ra virajio. « Atomî, vind nê bene, nê merdisê. » (14).

Eve qesa rastê, E. Xani filozofia antika wenda. Mem û Zin'de vatena Versokratikû vatena Kanada û Demokritos û Empedokles'i de vineme. Dina sero na vatena E. Xani'de idéalista. Xanî, **Eqida İmanê**'de (15) **Eqida İslamê** (16)'de, prinsibune ole islami, théolojia islami ano keno bine sisteme ho. Xanî, **Nûbihar**'de (17) domonune Kurdistan beno keno sere ole islamizu. Çixaş ke hete islâm ser sono, honde filozofia kurdi'ra beno duri, çixaş ke zone Kurdi dîma sono, honde filozofîé 'ra beno nijdi.

E. Xanî'ra avê, Feqê Teyran, vatena Versokratiku ardiv'ra zu.<<

Zahir kirin em çar bakire

Araze kerine ez çor bakire

Av û hewa ax agire >>(18)

Oué û hewa hard û adire.>>

Xanî ,ki, Memû Zin'de << wele û hewa û adir û oué >> sero qesey keno:

Mewcûd-î kîrîn bî hev mîeyen

Tu verdest kerd estena herçi bî zuve zu

Ezdat-î kîrîn bî zîd mîbeyen

Tu ejdat kerd herçi kerd araze eve zîdde herçi

Ev erd û sema netî'û dair

Nu hard û sema û asmeno ke tadino

Ev mîlk û melek mîqîm û saîr

Nu mîlk û meleko ke vineto, fetelino

Ev nû û zelam û kufr û îman

Nu nur û tarîo zilomotik û kîfîr û îman

Ev xuld û seqer, bîhuşt û nîran

Nu cennet û ceneme, boston û adir

Ev barîd û harr û retb û yabîs

Nu serd û germ û hit û husk

Ev mîr û geda, zenî yû baîs

Nu mirê û gestekari û xanedan û nêçari

Ev ax û hewa û agir û av

Na wele û hewa û adir û oué

Ev leyl û nehar û sî-yû sîtav.>>

Nu merdis û raustene û cit û sitam (19)

Vervatis û boveria filozofie eve qesune rast û xiravnu bena araze eve zovina qese, vervatise dialektik nûa yeno perskerdene.<< Nu nur û tarîo zilomotik û kîfîr û îman>><< Nu cennet û ceneme, boston û adir >><< Nu serd û germ û hit û husk >>. << Na wele û hewa û adir û oué >> Nu famkerdis, ma beno vatena filozofune grek ser. Herakleitos vano <<Adir, merdena wele weşino, hewa merdena adirî weşina, oué merdena hewa weşina, wele merdena hewa weşina>>(20). Herakleitos oncia vano: <<Haq, roza,sewa, zimistonio, amunio, perodais û haştia, mîrden û vesania,>> << Haq jî adir vurino.>>(21) Waxto khe Mem Çemê Dicle'de kesey kerd. Tî vana, Herakleitos'o qesey keno. Ma, zof avê vativ khe, Herakleitos dokrine Çem ma'ra gureto. Mem Jî Herakleitos Dicle 'de qesey keno.

Mem û Herakleitos

Mem Dicle 'de qesey keno vano:

Naçar-ı heyşete di çu dūr

Nêçar mendene, şiyene biyene dūr

Hemderd-ı dı bû dıgel şete kūr

Hemderd dı biyene vere na çeme xoride

Kî « Ey şibhete eşkê min rewane !

Ya çemo delal tu ji hiersune çimu rişina sona

Bê sebr û sıkûnî, aşiqanê

Ya çemo, çinare tu bê savr û bê sıkûna

Bê sebr û qerar û bê sıkûnî

Bê savr û bê qerar û bê vengina

Yan şibhete min tu ji cınûnî?

Ya ji şivete min tu ki mlaket kota

Qet nîne jibo tere qerarek

Qe nino seveta tore qerare guretene

Xalib dı dilê teda neyarek

Xaliba dilê tode zu yarek esta.

Her lehze te jî çî têtê birê?

Her lehze tu çî amenara tu viri

Sergeşte dı bî lî rex Cızir'ê?

Vêrenera şiyene lewe Cızir'ê de.

(..)

Bêhude çıra di ki tu feryad?

Çinare bêhude tu feryad kena?

Aware di çî diyarê Bexdad?

Çinare aware, aware hete diyarê Bexdat ser sona?

Ger ez bî gırım we ger bî nalım

Ez khe bî bervine, ez khe bî naline

Wer ez bî mırım we ger bî kalım`

Ez khe bî mırine, ez khe bî kaline

herçi weku ez bî kım rewaye

Tu herçi kena, ez kon, qey mire nu rewao

Maqûli jibo mera faneye.»»

Qey karo maqul mi're nika merdena. »(22)

Çinare, merdene karo maqul o? Çeme Dicle khe bî vatene, seveta çinay « Aware, aware hete diyarê Bexdat ser » nê şiyene oncia merdene maqule biyene, ya ki, nê viyene? Herakleitos vano « ma bese ni keme, di rey piya zu çem kume.» » Ez bese nê kon deste hu deste di rey pia cewhere çem'ra ni»(23) . Çinare? Vatena, zolale ,herçi vurino. Adir herçi vurneno. Παύτα πει οὐδαίς μιναι.(herçi vurino , qaim çino). Oncia, Herakleitos vano, « ma hen kume zu çem, hen bese nê keme di rey piya zu çem kume.»« Ma ime, ma, ma nê ime.»(23). Mesela Çeme Herakleitos ma Sanika khe Dersim'de yena vatene, Sanika Koromore'de(24) araze kerd ma vake khe « toxume heva genimi zere heva genim dero. Heva genim hen toxuma heni ki toxum nia. Waxto khe ma hêga ramit, toxum est, heva genim endi toxum nia, a bena zovina toxum. Dersim de ker kes sanika Koromore rind zonono. Korania koromoré rošta tij 'ra wa. Pesewe bena tever sona, bine zone hora kemara almoşti vezena rošta kemera almoşte, çerena. Kam khe bero, na kemera almosti bijereo, bî tiro vozdo şero, pée hot kou, koromoré dar, bir kemera pers kena, dar bir kemer yeno 'ra zou, cuave korémoré dano. Roze nüya beno. Zu yeno, kemera almoşti ceno vozdana sono. Koromore kuna ra dime. Bira pers kena, kemerira pers kena . Vane «heya ma zu dizd di, kemera tu dest're yî de viye, nua na hete çem ser vozda şî. Koromore yena vere Çemi vana« Çem o Delal tu zu dizd nê di, kemera mina almoşti tirtivi.» Çem vano: heya, vane zu dizd amo pird sera şio bover, hema çemo ke dizd sera şiv bover, u zovina çem vi, ua yî çem vêrde ra şiyê, ez nika zovina çemune.» Waxto khe, Herakleitos vano, « ma hen kume zu çem, hen bese ne keme di rey piya zu çem kume.»« Ma ime, ma, ma nê ime.»(23). ma pêkeme ma Sanika Koromore Herakleitos'ra misayme? Ya ki Filozofe grek Herakleitos sanika ma ra doktrine hu vrast.»(24). Waxto khe Aristoteles, Metafizika hode, vano Heraikleitos kitave Zaradeşt filozofia dina ser wendo, na perskerdena beno'ra dust.Çesa reze, made dokrine zonaiş esto, dialektiko. Cokaro tariye botin'ra hu verdo vindi, perskeno/

+5

Çutir zoneme?

Na bîni ku Pêkve cimle ziddin

Qey tu nê vinena niye ke têde ziddé zuviné

Hikmet çiyê, bo çî pêkve niddin?(23)

Hikmete çika, sevata çinay têde çî bié zidde zuvini.»

Lewra ku ne bit eger texalif

Bowere hu khe nê bi, hen nê beno

Temyîz î mihale, hem téarif

Juvin'ra cera nêkerino, nas nê bêno (18)

Mordem çutir zoneno? Eve sene method çutir dina naskeno? Çutir doskeno ke dina esta ya ki çina? Çineviéan're estena dina, estene 'de çineviaéni çutir zoneme, miseme? Qesa zonaiş'te, misnaiş'de dialektika E. Xani çik a? Eve vatena E Xani: « Hikmete çika, sevata çinay têde çi bié zidde zuvini.? Roşt tari'ra, tario zilomotike roşt'ra çutir vejina? Eve vatena Hegel 'i « tari zere roşt'dero, roşt ke zere tari'dera » na dialektika zanaiş ma çutir bena raa filozofié ser?

Na qeşi sero Xani vano:

Şem'î ne ji qismê nûr û narî

Momia tu, nê ji qismê adir û khîla

Şemsi, ji eyan tu perdedarî!

Tijîa tu, çimune yîne ra tu perda biya

gencî tu di nêv tilsimê alem

défina tu zere tilsime alemi ra

Kenzi tu eyan ji ismê adem

xezna tu araze bia namê ademi 'ra

Ev alem û ademî-yû meşhûd

Nu alem û ademi nu çiyê ke osene

Ev mimkun û masîwayê mevcûd

Têdê çi yeno dina ju tu nina, ni amara dina

Hemyan bi teye midare û debr

Layê tedine bine destê to dero»(19).

Bêguman, Khîla adir û khîla momi khe dêwe, momi çina, şinit esto. Descartes'i ki vatif, mom vileşinaro, bena vindi sona, binde şinit maneno. E. Xani, beno khe, **Zend û Avesta** wenda. Qesa ke tika ama ra dust, ma bine dokrine **Qur'an**'de, tesiré Zend Avesta vineme. Na tesir Qur'an'de nûya yeno vatene « Haq roşt a hard û asmenuno. Na roşt şia'ro a zu khîle, a khîla ke zéré zu kristal'ide, kristalo ke şioro a zu astero berqiaé. Na khîle eve rune dara jargene kuno'ra ci (...) Roşt sere zu roşt'era. »(20) Hz Zaradeşt, Zend Avesta'de vano: « Mi virast ya Siptama Zaraqoustra, mi viras'i astarei, asmé, tiji(asm û roz) adir û khîla surê »(21) Hz Zaradeşt.

oncia vano« Dé Urze! raurze! Tija ostoruné çipe, urze bi! Hara Barazaiti 'ra, bi! roşt ke dina! endi mêvinde urze! eke tu wuazena cenete hu.»(22). Qur'an, Surra Fussilet'te vano« Vere Roj û Asmê'de secde mê kere.»(22a-) Çinare? Çutir beno, Dersim'de her kes vere Roj û asmende secde keno, sodir sipede minete kene vengdane Haqi, qirvanu sare birnene. Cem giredane. Ma ni meselei « **Jarr û Darrûne Ma sero** » nuşnayı.Bavai, Cem giredane. Gegane adir kene fekhe hu, gegane soji ô sova eve zone hu lesene, saine we. Adir jargeno, kerameta. Adir eve oué ni sono we. Adir kerameta. Keramete eve keramete sona we, kuna'ra c1. E. Xani vano:

«Xel ve d'kujit agirê b1 avê
 Xelke bin, adir eve oué kîsene
Ez dê ve kujim b1 agire avê
 Ez ik oué eve adir dan kîstene
Mala xwe ji rengê qewme Zerdeşt
 Mala hu j1 renga qewme Zerdeşt
Da agir, û gaziya xwe raheşt.
 Da adir gaziya hu fişt'ra hawe
Agir ku d1 girte xan û manan
 Adir ke guret han û manan
Wi girte b1 gazi-yû fixanan
 Yî guret b1 gazi-yû figan
Eqwan û qebail û eşair
 Taifai û aşir û eşairi
Bîlcimle bezîne def'ê agir
 Têde pia voştî adir saina we.»(26).

Kamy adir eve oué kisto? Adiro jargen eve oué nino kistene. Nu xiravo. Xani vano:« Xelke bin, adir eve oué kîsene » kame ne xelkhe bini? Waxto khe Xani vano« Ez ik oué eve adir dan kîstene» Xani hete Zaradeştî ceno,ya ki, nê ceno?

Bêguman, İslam ziddê olê Zaradeştîo. Adir da qewme Zaradeşt, Xan û mananê yine fişt'ra hawa.Zaradeşt bi mejile zovina olu. Qur'an'de Surra Hûd'de hard 'ra vano« ua hu bonzê!» asmen'ra vakê« ey asmen, pê bije!»

-ser

+ser

ué oncié, kar qedia. Kheleke šiye ništero Koé Cudi. >>(22b). M. Rudenko, İsaî 'ra ave serra 700 û 1000 de šiire eve zone Arami çarnaivi'racı:

<<Riznai, tède nisangei, dard we lozini
Pîlê Pîlû dard we.
Zalimu, aravu wesnai, rıznai
Tède dewu hata Şahrezur
remnai çene ozevi û ciniki
ae khe çere gonide šiye heun'ra
Zaradešt're biat kerdene çina
Endi bojie ma nê cena Axura Mazda. >>(22c).

Vatena G. Widengren (22d),khe rasta, Naqs î Rustem'de mezela Darius 1 sero na nusne esto:<< Axura Mazda Haço 'de girso, Axura Mazda hard û asmen û mordem ard dina, Axura Mazda Xojiv da mordemi, Darius kerd Qiral.>>. Cor,vano:<< Endi bojie ma nê cena Axura Mazda >>

Bêguman, dokrine Zaradest rızna, hema rošta yî biye sîrrê tète olu, persbiye nûa:

genci tu di nêv tilsimê alem
dêfina tu zere tilsime alemi ra
Kenzi tu eyan ji ismê adem
xezna tu araze bia namê ademi 'ra.>>

Qur'ân'de Haq << kilithe tédê çiyê wedardaio,dijdio,newesaio.Zu Haq yîne zoneno. Haq zoneno a ou sere hardide bine deryau de.Haq waro nê gineno u ine tédine zoneno.(23).<< Haq hard û asmenu'ra viraštia raste viraste.>>(24).<<Haq wuairé hard û asmenuno. U vireno, péeno, nivinino, wedardaio.>>(25).Heto ju'ra, Qur'ân bine tesire Zend Avesta'dero, heto bin 'ra, E. Xani, dokrine Qur'âni hore keno raa raste ke na raa Zaradešt'ra yeno na rae hete kirmancu ser ni, hete islam ser beno. Na xambiais, kilite filozofia E; Xani o. Boveria(contradiction) dialektike tika'ra vejina.

E. Xani Mem û Zin'de Tacdin seveta Rizgarkerdena Mem û Zinê Çe hu Vêsneno, Qewme Zaradešt'ra xever dano, ma na vatis 'de di hete qesa raste vineme. Vatena Zaradešt û vatena Herakleitos ke bine tesire filozofié Zaradešt'te menda. Zaradešt, Herakleitos'ia ra avé o. Herakleitos Qur'ani 'ra zaf avéo.

Xani vano:

Mewcude di we şahadet û zeyb

Yî de mewcudo herçi osnai û dizdai

Meşhûde di wê, siyadet û eyb

Yî de vinino herçi beno eskera xojiv û ayv(22)

((..))

« Hemyan bî teye mîdare û debr

Layê tédine binê deste to dero (20)

Feyyazê riyazê xelqê wel-emr

Ey roşta riyazê xelke wu amr »

Ma sene amr ? Kam amir dano? Çinare ma eve arm aqila hu raé ra ni some, hema ma amr aqîle yiye binu'ra wuazeme? Çin'are Xani herçi beno vatena Qur'anî ser. Eve zovina qese, wuastena E. Xani çik a? Mem û Zîn kitavê de jargeno, ya ki nio? Eke henio, çutir beno prinsibe teolojiê Xani tédê Kurdistan'de Zanista ano'ra zu?

Vatena E. Xani Qur'an û Incil'de ki esta. « Waxto khe yî wuast çié bî vo, Haq vano, vato «bîvo » u ki, bio, « beno.» Herçi **kuno** bine destune Haqî. »XXXVI,82-83). Nu qeso **KUN** «bîvo »beno amr'o vireno jargenia Incile khani, eve nu amrê Haqî herçi yeno rié dina. »(11,111). Mem û Zîn Xani vano:

« Emrê te bî lefzê « kun » du alem

Emrê to'ra bî, di alem eve vatena tu «KUN»

Mewcûd-î kîrîn, xerez çî adem

Herçi mevcut kerd reze herçi seveta ademi

Adem bî xwe yek jî herduyane

Adem ve xwu zu idéale kosmos vi, hurdemine'ra bi zu

Yek herfe jî emrê «kun » du alem.

Zu herfe tu jî emrê tu«bîvo» bi di aleml.(20)

Çarnais'ê raste « KUN »i, esto.(**Bî vo**»). Coka ro, amro jargen, estena Haqî keno bine deste hu. Famkerdisê « Kun »i, aravki « Kawn»'ra yeno. Zône Greke Khani'de « Kosmos»o, dina wa. Na dina, nu Kosmos'de E. Xani, estena Kirmancu dano perskerdene.

Il dit que :

«Ez mame di hikmeta Xwedê'da

Ez sas büne mendune Hikmeta Haq'ide

Kurmanc-î di dewleta dinêda »(56)

Kirmanci sas bi mendi dewleta dina de..

Bibliografia

- (1), **Ehmede Xani**, Mem û Zin, p.76
- (2), **E. Xani**, Mem û Zin , p.20
- (3), **Alexandre Jaba**, Recueil de Notices et Récits Kourdes, St. Petersburg, 1860, Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences. p.7.
- (4) Kuran î Kerim, Bakara, 244
- (5) Ehmede Xani, Mem û Zin, p.
- (6), Kur'ân -î Kerim, Ihlas Suresi, 112, p.604
- (7) Ehmede Xani, Mem û Zin, p.
- (8). Kur'ân î Kerim, (LIX.23-25).
- (9) E. Xani, ibid.26
- (10) Ibidem.
- (11), Epikuros,
- (12), Epikuros, X, 44.
- (13), **Lucretius**, De Rerum Natura, 111, p.201, Paris, Editions Garnier
- (14), **Kanada**, In **Colebrooke**, Essais sur la philosophie des Hindous (Translation of Asiatic Society) 1923-1927, Traduction de Pauthier, 1833, p.48)
- (15), E.Xani, **Eqida İmanê**, A. Von le Coq, Kurdische Texte, 1903 Berlin.
- (16), E.Xani, **Eqida İslamê**, A. Von le Coq, Kurdische Texte, 1903 Berlin.
- (17) E.Xani, **Nubihar**, A. Von le Coq, Kurdische Texte, 1903 Berlin.
- (18) **Prof. Qanate Kurdo**, Tarix a Edebiyeta Kurdi, 1, p.87, Weşanên Roja Nu, **Stokholm 1983**
- (19), E. Xani, Mem û Zin ibid. p.213
- (20), H. DIELS, Die Fragmente der Vorsokratiker, 7.éd. par W. KRANZ 3. Vol. Berlin, 1954 In Heraclite-Fragments-Editions Aubier-Montaigne Paris 1977 PP;106-112.
- (21), **Herakleitos**, Fragmentê, 67.
- (22), E. Xani. Ibid.
- 22d. **G. WIDENGREN**, Les Religions de l'Iran, Payoy, Paris , 1968, p.140
- (23), **Herakleitos**, Fragmentê, 49a.
- (24), Dr. A. KILIÇ, Etudes Epistémologiques sur l'origine de la langue Kurde, Phonétique Historique et Dialectologie Comparée du Zend, du Zaza du Kurmanji et du Sorani, Projet de recherche pour le CNRS, Paris Février 1990, pp.5-6.
- (20) E. Xani, Mem û Zin ibid. p.252-253
- (21) E. Xani, Mem û Zin ibid. p.214